

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

Филологически факултет

Катедра по романистика и германистика

Джесика Сиаботару де Манев

Еврейско-испански народни умотворения и техните

съответствия в българската традиция

**(Parencias judeoespañolas y sus equivalencias en la tradición
búlgara)**

Резюме

Научен ръководител: проф. дфн Иван Кънчев

ПЛОВДИВ, 2017

Съдържание на дисертацията:

Въведение

Първа глава: Паремии и паремиология

1.1 Паремиология и фразеология

1.1.1 Паремии

1.1.2 Фразеология

1.1.3 Класификация на фразеологичните единици

А. Колокации

В. Локации

С. Фразеологизми с изреченска структура

Рутинни формули, клишета и паразитни изрази

1.2 Основни характеристики на фразеологизмите

Честота на употреба

Институционализиране

Стабилност

Устойчивост

Идиоматичност

Градация

1.3 Паремиологични подразделения

1.3.1 Афоризми

1.3.2 Пословици

1.3.3 Поговорки

1.3.4 Провербиални фрази

1.3.5 Провербиални локации

1.3.6 Фразеологизми от диалогичен тип

1.4 Паремииите като огледало на душевността и културата

1.5 Сефарадски паремии

Втора глава: Сефарадите и тяхното паремиологично наследство

1. Сефарадите – испански евреи
2. Сефарадите на Балканите
 - 2.1 Сефарадите в Гърция - Солун
 - 2.2 Сефарадите в Босна и Херцеговина – Сараево
 - 2.3 Сефарадите в Турция - Истанбул
 - 2.4 Сефарадите в България
3. Живот и традиции на Балканите
4. Език
5. Пословици и поговорки
 - 5.1 Семейство
 - 5.1.1 Сватби и съпрузи
 - 5.1.2 Свекърви, зетъове и снахи
 - 5.1.3 Синове и дъщери
 - 5.2 Чувства
 - 5.2.1 Приятелство
 - 5.2.2 Любов
 - 5.2.3 Благодарност
 - 5.2.4 Страдания
 - 5.3 Религия
 - 5.3.1 Бог
 - 5.4 Суеверия
 - 5.4.1 Уроки
 - 5.4.2 Благословии и проклетия
 - 5.5 Мъдрост
 - 5.5.1 Съвети
 - 5.5.2 Ум и разум
 - 5.5.3 Насърчителни думи
 - 5.6 Поведение

- 5.6.1 Критика и дискретност
- 5.6.2 Предпочитания и вкусове
- 5.6.3 Конформизъм и амбиции
- 5.7 Качества
 - 5.7.1 Отношение
 - 5.7.2 Характер
 - 5.7.3 Търпение
 - 5.7.4 Красота
 - 5.7.5 Външен вид
 - 5.7.6 Арогантност и лицемерие
 - 5.7.7 Безразсъдство и последствия
- 5.8 Образование
 - 5.8.1 Примерно поведение
- 5.9 Икономика
 - 5.9.1 Професии и занаяти
 - 5.9.2 Работа
- 5.10 Време и място
- 5.11 Съдба и късмет
- 5.12 Старост
- 5.13 Смърт

Заклучение

Библиография

Приложения

Еврейският народ е смятан за един от най-легендарните в човешката история. През периода на тяхното съществуване, над 5000 години, евреите са успели да съхранят своите обичаи и традиции. Както е известно, те са преживели много нещастия и беди, но са успели да ги надмогнат и да опазят своето културно наследство чак до наши дни.

Една от най-основните характеристики на евреите е привързаността им към корените, към традициите, необходимостта да съхраняват всичко онова, което са наследили от своите предшественици, тъй като не става въпрос само за опазване на материални блага, а по-скоро за онази същност, обичаи и традиции, които определят не само личността на индивида, но и начина му на живот, което може да наречем идентичност. Идентичност, която се изгражда посредством всички придобити знания в семейството, в свещените храмове (синагогите), в образователните центрове, в церемониите и ритуалите, в танците и песните и т.н.

Настоящото изследване цели да представи кратък исторически обзор, който проследява съдбата на сефарадите след изгонването им от Испания през 1492 година, съхраняването на техните традиции, обичаи и начин на живот след заселването им на Балканите. Посредством паремиологичното наследство (пословиците и поговорките), които дори и днес сефарадските евреи продължават да употребяват в разговорите си, ще се запознаем с различни сфери от техния бит, традиции и култура.

За целта в изследването сме използвали разнообразни писмени източници (съвременни литературни произведения, научни публикации, ежедневници и едноезични и двуезични речници).

Теоретични постановки на изследването

Вероятно във всички култури, съществували през цялата човешка история, са съхранени богати и разнообразни паремиологични структури, затова и не е странно, че сефарадите – прогонените от Испания евреи и техните наследници – са опазили своето паремиологично богатство през вековете.

Сефарадските пословици и поговорки дават представа за един мироглед, основан на юдеизма. Голяма част от паремиите служели на сефарадите, за да напомнят за правила, истини и поведение, което общността трябвало да следва и да уважава, т.е. те представлявали вид обучение за младите.

Поговорките се раждат от бита и от опита. Те са ясна и сбита форма на изводи, извлечени от ежедневието. Разпространението на пословиците и поговорките се е осъществявало предимно устно, от уста на уста и от поколение на поколение, като те се смятали за морални и етични норми на поведение. Сефарадските паремии обхващат различни сфери от личния, семейния, и обществен живот, оттам и формиране на хипотезата, че чрез тях можем да проследим и разберем определени аспекти от историята, бита и традициите на този народ.

За целите на нашето изследване събрахме богат корпус от сефарадски пословици и поговорки, като ги разделихме в отделни раздели и подраздели. На сефарадските паремии предоставяме испански и български съответствия там, където съществуват такива, а в случаите, в които липсват съответствия, предлагаме обяснения и/или превод. По този начин проследяваме приликите и разликите между паремиите и тяхната употреба в избраните от нас езици.

Анализът на паремиологичния материал се основава на установени и широко използвани методи за сравняване на две или

повече перемиологични системи. Изследването се базира на принципите на съвременната фразеология, разгледана в широкия смисъл, като се позоваваме на вече станали класически автори: А. Сулуага, Г. Вотяк, С. Влахов и С. Флорин, Г. Корпас Пастор, Д. Доброволский и др.

Информацията, която ни предоставиха писмените източници, беше дебатирана по време на многобройните ми срещи с носители на езика – сефарадски евреи, живеещи в Пловдив, с цел да се провери достоверността на анализирания от нас материал и честотата на употреба на голяма част от паремиите в събрания корпус.

Основната стратегия при изготвянето на дисертационния труд следваше принципите на документирането, подреждането и селектирането на информацията. За целта бяха използвани предимно писмени източници, като книги, дисертации, вестници, списания, речници, материали, публикувани в интернет, както и интервюта, беседи и спонтанни разговори с носители на езика.

Структура на дисертационния труд

Дисертационният труд съдържа увод, две глави, заключение, библиография и приложения. Всяка една глава има своя вътрешна структура, разделена на тематични групи, с цел по-задълбочен и строен анализ на разглежданите теми във всяка една от тях.

Първа глава е разделена на пет секции, в които се разглеждат теоретичните постановки, свързани с широкото схващане за фразеологията, която обхваща освен колокации и локации, така също и фразеологизмите с изреченска структура, каквито са пословиците и поговорките. Основно място отделяме на паремиологията, на нейните характеристики, предмет и подразделения. Коментират се и се

съпоставят теоретични постановки на признати в сферата на фразеологията и паремиологията автори, като например Еухенио Косериу, Хулио Касарес, Алберто Сулуага, Корпас Пастор и др. Изтъкват се важни теоретични изводи, прилики и разлики между техните постановки и предложения за класифициране на паремиите.

Втора глава от дисертационния труд е насочена към анализ на събрания паремиологичен материал. Корпусът на изследването съдържа повече от 200 сефарадски паремии, от които 182 са анализирани самостоятелно, т.е. една по една, а към тях са добавени и различните лексикални и граматически вариации, в случаите, в които има такива, което означава, че общият брой паремии в нашето изследване възлиза на над 400 броя сефарадски пословици и поговорки. На голяма част от тези паремии предлагаме испански и български еквиваленти, чрез които броят на всички паремии в нашето изследване надхвърля 1300 паремиологични изрази на еврейско-испански, испански и български език.

Втора глава е разделена на 13 подглави и секции, в които се проследяват различни етапи от живота на човека, от раждането до неговата смърт, включващи чествания, образование, ритуали и традиции. Паремиите съответно отразяват всеки етап от тези периоди:

- Първият раздел разглежда семейството, неговите членове и връзката между тях. Съдържа 16 паремии.
- Вторият раздел изследва чувствата, като те са групирани в четири подразделения: любов, приятелство, благодарност и страдания. Съдържа 19 паремии.
- Третият раздел разглежда темата за религията и Бог и как тя оказва влияние във всички сфери от живота, било то семеен или социален. Подробно тук са разгледани 6 паремии.

- В четвъртия раздел се обръща внимание на суеверията, благословиите и проклятията, представени чрез 20 паремии.
- Пети раздел предлага 26 паремии, свързани с мъдростта, съветите, ума и разума.
- Шестият и седмият раздел, тясно свързани помежду си, илюстрират човешкото поведение и характер, качества като критичност, дискретност, предпочитания, вкусове, конформизъм, спокойствие, красота, външен вид, арогантност, лицемерие и последствията от тях. Разгледани са подробно 57 паремии, които позволяват да се предостави една по-детайлна картина на сефарадските евреи и техните качества.
- В осми раздел, посредством 5 паремии, разглеждаме темата за образованието и личния пример, който не толкова с думи, а с действия служи на младите за подражание.
- Деветият раздел обхваща една доста свързана исторически с евреите тема – икономиката. Тук се разглеждат 16 паремии, които обхващат професиите, занаятите и работата като цяло.
- Десетият раздел предоставя 8 примера, свързани с времето и пространството.
- В единадесетия раздел, посредством 10 примера се анализират съдбата и късмета.
- Дванадесетият и тринадесетият раздел съдържат по 6 паремии, засягащи старостта, смъртта и траура. Тези паремии напомнят, че никой не е вечен, че всяко начало има свой край и че цикълът на човешкия живот започва с раждането и приключва със смъртта.

Всяка една от паремииите във втора глава съдържа съответните лексикални, граматически или писмени вариации, които успяхме да открием. Също така предлагаме синоними и съответствия между трите езика – испанско-еврейски, испански и български, както и обяснения на всеки един пример по отношение на ситуацията, в която се използва.

В края на изследването предоставяме 5 приложения, които са изложени в табличен вид:

- Първата таблица (Приложение 1) обхваща сефарадските паремии, подредени в азбучен ред и отбелязани с номер, за полесното им откриване в изследването, откъдето може да се получи по-конкретна информация за тяхното използване и смисъл.
- В приложение 2 са отбелязани в азбучен ред и чрез номерацията испанските паремии, цитирани в изследването.
- В приложение 3 изброяваме българските паремии, като те също са подредени в азбучен ред и са номерирани.
- В приложение 4 предоставяме всички сефарадски паремии и техните варианти и източниците, от които са взети. Тук е необходимо да подчертаем, че много от събраните паремии са от устни източници, за да се избегнат грешки в изписването им се предпочете вписването на тези, които бяха открити в писмените източници, а устните източници ни послужиха за определяне на смисъла и автентичността им.
- Приложение 5 представлява таблица, в която се предлагат паремиологичните съответствия на трите езика – еврейско-испански, испански и български, като тук се предлага паремията само с един от вариантите и съответния номер, чрез който тя може да бъде открита в дисертационния труд.

Необходимо е да подчертаем, че целта на нашето изследване не е да съберем възможно най-голям брой сефарадски паремии, такава би била целта ни, ако претендирахме за съставяне на речник, а да предложим паремии, свързани с конкретни аспекти от живота на сефарадските евреи и да ги съпоставим с испанските и българските еквиваленти.

Основните консултирани източници дължим на д-р Михаел Халеви, д-р Елиезер Папо, д-р Алдина Кинтана и проф. дфн Иван Кънчев; на институции като *Autoridad Nacional del Ladino*; радио *Сефарад*; социалните мрежи *Esefarad* и *Ladinokomunita*; специализирани речници като *Diccionario Akal* на Хосе Кантера Ортис де Урбина, електронната колекция за пословици, изготвена от *Instituto Maale Adunim* за документиране на джудезмо и сефарадската култура; на писателите Давид Кoen, Исак Москона и на членове на Еврейската общност в България: Ивет Анави, Виктория Атанасова, Грася Албухайре, Софи Данон, Берта Кoen и др., които са живият и безценен източник, който ни послужи за база на нашето изследване.

Съдържание и конкретни аспекти на дисертационния труд

ПЪРВА ГЛАВА

В първия раздел на първа глава се разглежда теоретично въпросът за паремиите и паремиологията, като се предлага кратък исторически преглед. Паремия произлиза от гръцката дума *παροιμία*, чието значение, както на старогръцки, така и в съвременния език означава пословица и поговорка. В Средновековието думите *refrain* и *refranh* са се използвали за обозначаване на част от поема, която се повтаря във всяка строфа (Crida y Sevilla, 2013). Тогава тези части са били определяни като фрази, пълнозначни и самостоятелни, които са притежавали свое значение и текстуална независимост.

В историческия преглед се позоваваме на едни от най-утвърдените в областта на паремиологията лингвисти и посочваме конкретни аспекти от техните научни изследвания.

Руският лингвист Пермяков (1988: 15) отбелязва, че паремиите са клишета, следствие от комбинации във всеки език, които се използват както в устната реч, така и в писмената, без да се променя тяхната структура.

Муњос (1993) подчертава, че за да се определи една езикова единица като паремия, тя трябва да съдържа определени различителни белези: да е кратка, да е поучителна и да е устойчива по отношение на елементите в нея. От своя страна Корпас Пастор (2003) пояснява, че е трудно да се постави конкретна разделителна линия между различните видове паремии, каквито са сентенциите, афоризмите, цитатите и т.н.

Крида и Севиля (2013:104) уточняват, че паремията „е фразеологична единица, представляваща кратък поучителен текст, която представлява просто или сложно изречение, което е добило

гражданственост и което е част от социално-културното наследство на една езикова общност [...], която обхваща следните термини: пословица, поговорка, максима, сентенция, провербиален израз, фраза, апофтегма.“

Ненкова (2014: 105) пояснява, че паремиите функционират като морални и етични оценки, които общността е възприела, с право или не, като общовалидни. Те служат за пояснение, обяснение или се използват в подкрепа на конкретна позицията, както и за оправдание за взето решение. Те представляват речеви акт с определено намерение: съвет, поука, порицание и др.

В следващия раздел отделяме внимание на фразеологията, като предоставяме кратък обзор на оформянето ѝ като самостоятелна дисциплина, на термините, които тя включва и на конкретни характеристики на фразеологичната дисциплина. Според Скандола (2003) фразеологията е инструмент, присъщ на всички езици, който хората използват в конкретни ситуации и с определена цел в ежедневието си.

През XVIII век Ломоносов разглежда основни въпроси, свързани с устойчивите изрази. След него Буслаев, през втората половина на XIX век, отбелязва наличието на общоприети фрази, които притежават особени характеристики. Чарлс Бали обаче е този, който през 1919 година представя класификация на устойчивите изрази и посочва някои от типичните черти, които ги различават от другите изрази в речта. Той въвежда и термина *фразеология*, причина, поради която е смятан за един от създателите на съвременната фразеология.

Идеите на Бали били възприети и послужили за отправна точка за новите научни изследвания в Европа, както и в тогавашния Съветския съюз (Sagban, 2010: 28).

В Западна Европа Фердинанд де Сосюр предоставя голямо внимание на устойчивите езикови единици, които нарича *locuciones toutes faites*.

Еухенио Косериу през 1964 година в едно свое изследване, посветено на лексикалните аспекти, анализира „сложните“ единици, назовавайки ги *discurso repetido*, като ги противопоставя на свободните изрази.

От своя страна Корпас Пастор (1996: 20) обяснява, че:

Las unidades fraseológicas, objeto de estudio de la fraseología, son unidades léxicas formadas por dos o más palabras gráficas en su límite inferior, cuyo límite superior se sitúa en el nivel de la oración compuesta... Se caracteriza por su alta frecuencia de uso y de coaparición de sus elementos integrantes, por su institucionalización, entendida en términos de fijación y especialización semántica, por su idiomatidad y variación potenciales; así como por el grado en el cual se dan todos estos aspectos en los distintos tipos.

Терминът *фразеологична единица* (ФЕ) представлява комбинация от най-малко две думи, които притежават относителна устойчивост на елементите и евентуално наличие на идиоматичност (Nénkova, 2014:17).

Първите паремииграфски сборници в Испания датират от края на XV век, като достигат своя апогей през XVI и XVII век, а през XIX интересът към тях почти изчезва напълно.

През 1512 година започва събирането и изследването на значенията на паремииите на испански език, които по-късно се появяват отразени в публикации, като например тези на Гонсало Кореас, през 1627 *Vocabulario de Refranes i Frases Proverbiales i otras Formulas komunes de la lengua castellana* (Vocabulario de refranes proverbiales y

otras fórmulas comunes de la lengua castellana) и на Испанската кралска академия между 1726 и 1739 година на *Diccionario de la lengua castellana*.

Що се отнася до произхода на пословиците и поговорките, на голяма част от тях той не може да бъде определен. Рядко може да се посочи създателят на една паремия, а по-трудно дори е да се установи кога се е появила фразата, която с времето е добила гражданственост. Ето защо всичко свързано с мотивите, произхода и създателя на паремии води само до предположения.

В тази част от дисертационния труд са отразени и мнения относно широкото схващане за фразеологията, което включва всички изрази, които се характеризират с устойчивост на елементите, изграждащи тяхната структура. Като фразеологични единици се възприемат колокациите, локациите и фразеологичните изрази с изреченска структура, каквито без съмнение са пословиците и поговорките.

Подробно са разгледани всички тези определения, като е следвана класификацията на Корпас Пастор (1998), а именно а) *колокации*, б) *локации* и 3) *фразеологични изрази с изреченска структура*.

Колокациите, според Корпас Пастор, са напълно свободни синтагми, чиято употребата и честотата на използване в езика са им придали известна степен на устойчивост, а Вотяк (1998) допълва, че колокациите се отличават като предпочитани комбинации от думи, които са в процес на лексикализация и притежават известна степен на предсказуемост, благодарение на честата им употреба в езика. Койке (1998) допълва, че за да се определи един израз като колокация, той трябва да притежава определена степен на самостоятелно значение и

чийто основен елемент да предполага наличието на другия елемент в структурата му.

Локациите (езикови обрати) се определят като най-устойчивите фразеологични единици, макар и в някои от тях да се забелязва възможност за замяна на един елемент с друг. Руис Гурильо (2001) забелязва, че колкото по-стабилна и идиоматична е една фразеологична единица, толкова повече тя се приближава към локациите и се отдалечава от колокациите. Сулуага (1980) ги определя като синтагми, които се оприличават с простите думи, но които могат да съдържат в себе си особени фонетични характеристики, като ритъм и рима, или да представляват структури с някаква аномалия в елементите. Съгласно Койке (2001) някои локации позволяват замяната на един елемент от структурата с друг, без да се променя цялостния смисъл на изрази. В този случай обаче, подчертава авторът, става въпрос за лексикални варианти, а не за различни изрази.

Фразеологичните единици с изреченска структура включват следните устойчиви изрази: клишета, рутинни формули, цитати, максими, пословици, поговорки, междуметия и др. (Сулуага 1980; Корпас Пастор 1996; Ненкова 2014).

Въпреки трудностите, които предполага ясното разграничаване на отделните изброени паремиологични подразделения, всички те притежават основните характеристики на устойчивите словосъчетания, които ги отличават от свободните изрази. Поради тази причина, в раздел 1.2. разглеждаме основните характеристики на фразеологичните единици, каквито са и паремиите.

- **Честота на употреба:** тази е една от най-отличителните характеристики на фразеологичните единици. Колкото по-често се

използва една комбинация от думи, толкова по-вероятно е тя да се превърне в устойчив израз.

- **Институционализация:** честата употреба на един нововъзникнал израз води до неговото възприемане и внедряване в езика, т.е. той добива гражданственост.

- **Стабилност:** обхваща два аспекта, които са взаимосвързани: добиване на гражданственост и лексикализация, тъй като стабилността на структурата води до промяна на смисъла и възприемането на израза в това му значение.

- **Устойчивост:** тя се създава чрез повторение на една комбинация от думи, в която елементите запазват стабилността си. За да се възпроизведе един фразеологичен израз, той трябва предварително да е запомнен, като думите, които го изграждат остават непроменени.

- **Идиоматичност:** идиоматичността се определя от лингвистите като семантична особеност на някои устойчиви конструкции, чийто смисъл не би могъл да се изведе от значението на отделните думи, които ги изграждат, нито от комбинацията между тях (Сулуага, 1980: 123). Има изрази, в които идиоматичността е резултат от един продължителен исторически процес, през който прекият смисъл в даден израз постепенно избледнява и с времето превръща устойчивото съчетание в израз с неясен произход. Именно неясният произход на подобни фразеологизми е дало повод те да бъдат наречени „немотивирани” (Nénkova, 2014).

- **Градация:** Във всички досега упоменати характеристики на фразеологичните единици съществува стъпаловидност, т.е. не всички фразеологизми са структурно напълно устойчиви, нито пък напълно идиоматични. Градация се установява не само по отношение на семантичните структури, но и във вариантите, добиването на

гражданственост и устойчивост на елементите във фразеологичната конструкция.

Наред с горепосочените характеристики, като основни обаче за устойчивите словосъчетания обикновено се посочват две характеристики: устойчивост и идиоматичност.

В третия раздел (1.3) разглеждаме различните видове паремии, които, без да целим тяхното детайлно съпоставяне, анализираме чрез предлагане на теоретичните постановки на най-изтъкнатите автори в тази област. Класификацията, която предлагаме в нашата разработка, се радва на най-широко одобрение в езиковедските среди.

Крида и Севиля (2013) поясняват, че дефинирането и класифицирането на паремиите продължава да е проблемно поради комплексния им характер и поради липса на една единодушно одобрена формула за тяхното определяне.

В заключени бихме могли да обобщим, че паремиите са устойчиви изрази, народни умотворения, които правят речта непринудена, жива и образна. Чрез тях се изказва мъдрост, придобита от житейския опит. С паремиите се дават оценки на случки, човешко поведение или някаква дейност.

В четвъртия раздел, със заглавие „Паремиите като огледало на душевността и културата“ се разглежда връзката, която съществува между паремиите и културата на даден народ. Както отбеляза Косериу (1964), паремиите обхващат мъдростта на един народ и използват езика като универсално знание.

Лингвистите и паремиолозите са категорични, че паремиологичната система отразява по безпогрешен начин

особеностите на един определен народ, на неговия социален живот и връзката му с останалите (Петрова 2013: 34). Съществуват обаче и мнения, според които паремиите притежават универсален характер, а не конкретно национален. Доказателство за това е фактът, че в различни езици могат да се открият паремии, които притежават еднакви структури и еднакво значение.

Паремиите са в тясна връзка с историческите събития, през които е преминал един народ, една цивилизация. Те посочват общото и конкретното, което ни различава едни от други. Социално-културните характеристики на народа са основополагащи за паремиологичното му богатство.

Като очевидна връзка между език и култура Ернандес Сакристан (1994: 127) споделя следното мнение:

La fraseología constituye un dominio del lenguaje, más extenso de lo que a primera vista podemos suponer, donde cristaliza el sistema de creencias propio de un ámbito lingüístico-cultural, [...] la expresión fraseológica podría definirse como un decir controlado por un código más cultural que lingüístico. La comparación de los dos conjuntos de expresiones fraseológicas de dos lenguas /culturas pueden realizarse tomando como base de comparación (y sistematización) un conjunto de situaciones particularmente relevantes de nuestra vida en sociedad que, por lo común de las mismas, inducen la creación de un hábito de conducta gracias al cual pueden ser resueltas con la agilidad y seguridad que requieren. Son estos hábitos de conducta los que denominamos o interpretamos normalmente por medio del discurso repetido. Los estereotipos de conducta social son, en este sentido, reforzados por estereotipos de conducta lingüística.

Езикът на даден народ е неразривна част от неговата култура, и лексикалните разлики, които всеки един език постановява, отразяват най-важните културни характеристики на предметите, институциите и дейностите в обществото, в което те оперират (Lyons, 1977). Ето защо, както поясняваме в пети раздел, много често паремииите напомнят за отминали времена, за исторически събития и модели на поведение на един конкретен народ.

Съгласно Форгас и Бердет (1996: 543), посредством перимиологичното наследство и неговото детайлното проучване, можем да опознаем историята на народа, на който принадлежи, и много от неговите елементи ни информират дори по-добре отколкото историческите книги. Пословиците и поговорките отразяват мислите и нормите на поведение, а също и ценностите и чувствата, които вълнуват този народ.

Много от пословиците и поговорките, които са част от нашия корпус, ще послужат, за да си припомним правила и общоприети истини, които трябва да се предадат на младите поколения. В много случаи поуката е религиозна, като чрез нея се онагледяват юдейските обичаи и традиции. Сефарадските паремии обхващат всички сфери от личния, семейния и социалния живот на сефарадите. В техния паремиологичен фонд има хумор, ирония и сарказъм понякога. Пословиците и поговорките са с ясно съдържание, което позволява безпроблемно да бъде разбран смисълът им и бързо да бъдат запомнени.

Поговорките и пословиците се раждат от опита, те са сбито обобщение на житейската мъдрост в различни сфери от живота. Паремииите основно се разпространяват от уста на уста и от поколение на поколение, те са като готови формули за етично и морално поведение, което възрастните се опитват да предадат на младите.

Съществуват около 4000 документирани сефарадски паремии (Moskova, 2004), които са точно отражение на мислите и чувствата на този народ.

Втора глава от дисертационния труд започва с кратка историческа справка за испанските евреи и за техния език. В продължение на около десет века евреите в Испания се приспособявали към живота и езика на полуострова до такава степен, че престанали да използват почти напълно майчиния си език, с изключение на равините, писарите и правистите (Melamed, 1981).

През 1492 година Католическите крале, Изабела Кастилска и Фердинанд Арагонски, посъветвани от великия инквизитор Томас де Торкемада, на 31 март издават Едикта за изгонването на евреите. На еврейското население се предоставя правото на избор да остане да живее в Испания, но да приеме християнството, или да напусне кралството в четиримесечен срок. По-голямата част от евреите обаче избрали изгнаничеството пред покръстването. Онези, които живеели в Каталония и Арагон се отправили към Италия. Когато след това Неаполитанското кралство станало владение на Испания, евреите били принудени отново да тръгнат на път, този път към Балканите, Османската империя и Израел. Една немалка група потегля към северна Африка (Niewęgłowska, 2010).

В Османската империя испанските евреи били посрещнати повече от радушно, тъй като били възприети като носители на западната цивилизация и се ползвали с уважение сред местното население. Според легендата султан Баязид II се усъмнил в интелигентността на Католическите крале предвид факта, че предприели изгонването на евреите и се лишили от една от най-проспериращите общности в своето кралство. Отново според

легендата, Сюлейман Великолепни изразил следното мнение: „загубата, която си причини Испания с изгонването на евреите, се превърна в печалба за Османската империя.“ (Melamed, 1981).

В дисертационния труд сме посветили три раздела на живота на сефарадските евреи след пристигането им на Балканите през 1492 година, настаняването им в различни градове на Османската империя, в които те създават своя общност и успяват да съхранят обичаите и езика си. Тук на Балканите те построили синагоги, които се назовавали с имената на испанските градове, които евреите обитавали, преди изгонването им от Испания.

През XVI век, след масово преселение на евреи от Испания и Португалия в земите на днешна Гърция, Солун се превръща в едно от най-развитите средища на сефарадската култура и икономика.

Някои групи от сефарадски евреи се заселват в Босна и Херцеговина, предимно в Сараево и Травник. Там те също били приети с отворени обятия и получили подслон, като по този начин им се помогнало бързо и лесно да се интегрират. По този начин те се превърнали във важен елемент от културния и икономическия живот в тези градове. Сараево дълго време бил наричан „Малкия Йерусалим“ (Angoso, 2012).

Истанбул бил друг значим град, в който изгонените от Испания евреи се установили. Съжителствайки мирно с местното население, те успели да съхранят религиозните си обичаи и език. Сефарадите в Истанбул, наречени *сефардим*, представлявали прогреса, културния подем и икономическия просперитет, не само поради търговията и занаятите, които те ръководели, а и поради факта, че трябвало да плащат специални данъци (както и останалите немюсюлмански общности), за да могат да продължат да практикуват своята религия и да поддържат своите институции.

Еврейската общност в България започва да се формира и развива около 1494 година. Сефарадите се настаняват в градове, където имало евреи ашкенази. Тези сефаради основно пристигали от Солун, Сараево и Рагуза (Дубровник). Към 1640 година в София съществували три различни юдейски общности: романиоти, ашкенази и сефаради. Постепенно *yidish* (езикът, използван от евреите, идващи от Германия и славянските страни), диалектът на евреите ашкенази, който се говорел в София, както и обичаите, започнали да отстъпват място пред *ladino* и сефарадските обичаи и традиции. По същия начин романиотите били асимилирани и загубили своите традиции и език. Около 1831 еврейската общност в България била вече предимно сефарадска (Angoso, 2012).

Евреите в България свободно изповядвали своята вяра до средата на XIX век, когато започват да си пробиват път френските просвещенски идеи. В семействата предпочитали да образоват децата си, смесвайки изконните традиции с напредничавите. По това време отваря врати *Alliance Israelita Universal*.

От края на XIX век в живота на българските евреи настъпват значими промени (Collin & Studemund-Halevy, 2007), като например:

- Интегриране на евреите от Османската империя в освободилите се страни на територията на Балканите.
- Традициите започват да отстъпват място на „новата“ култура.
- Джудезмо, езикът на сефарадските евреи, започва да се заменя с български.
- Създават се социалистически и комунистически фракции в еврейската общност в България.
- Ционизъм.

Важно е да отбележим, че много евреи от сефарадски произход, вземат участие в освободителните войни срещу турското робство. Дори по онова време един равин, Габриел Алмозино, ще спаси София от опожаряване. Към края на века в България има около 20 000 евреи.

На Балканите, в гардовете евреите се обособявали в отделни квартали. По този начин всички се познавали и си помагали. По-заможните живеели в къщи с пищни градини, наречени *cortijos*.

В самия еврейски квартал се помещавали и всички институции, като синагога, *comunita* (център за срещи) и *meldari* (училища).

Мъжете посещавали синагогата три пъти дневно, докато жените се грижели за къщата, хигиената, децата и съхранявали вековните еврейски традиции.

Момчетата до 11 години посещавали училище, а на 15-16 години вече се смятало, че били годни да сключват брак. Момичетата, пребивавали със своите майки вкъщи, като се учили да шият и готвят, а по-големите помагали за отглеждането на по-малките. На 14 години момичетата вече били смятани за жени и подготвени за брака.

Във всяка семейна библиотека присъствала “Me’am Lo’ez”, колекция от еврейско-испанска литература, съдържаща 15 тома, които били съставени от текстове с морален характер, лекции по хигиена, история, анекдоти и др., които в свободното време били четени от малки и големи.

Всички евреи, които живеели в Османската империя, използвали джудезмо като език за комуникация в ежедневието. Джудезмо е смесица от различни езици: повече от 4000 испански думи, 1500 турски, 500 на иврит и между 400 и 500 арабски и от други езици думи (Moskova, 2004: 20).

През 1870 благодарение на голямото влияние на Световния еврейски съюз в Париж, наричан също така Алианс, на Балканите се

основават училища, в които джудезмо се обогатява с френски и италиански думи, което предполага едно ограничено, но изключително важно развитие по отношение на лексиката.

В съвременността много често думи на ладино и джудезмо се употребяват като синоними. Доказателства за това получихме чрез проверка в множество писмени източници и чрез разговори със специалисти по темата. В университетските среди думите от ладино се предпочитат като език на религиозните обреди, а тези от джудезмо се възприемат в по-широк смисъл, т.е. те се използват в ежедневието като език за комуникация – устна и писмена, т.е. това е езикът, наследен от испанските евреи, изгонени през 1492 и обогатен с думи от други езици.

За целите на нашето изследване употребяваме *judezmo* (джудезмо), *judeoespañol* (еврейско-испански) и *ladino* (ладино) като синоними.

Падането на Османската империя, освободителните войни и създаването на нови граници оказали силно влияние върху джудезмо, като той малко по малко възприемал думи от официалните езици на страните, в които се говорел и по този начин се създали нови диалекти, които говорили джудезмо, но били част от различни държави.

Пети раздел на втора глава започва с обзор на сефарадската паремиология, в която отбелязваме някои примери от Средновековието, други датиращи от периода на пребиваване на евреите в Испания, а някои дори са възникнали сред изгонването им от полуострова и идването им на Балканите. Всички тези паремии отразяват както западната, така и източната мъдрост, а някои от тях са традиционни за обширната еврейска литература.

Сефарадските пословици и поговорки, използвани главно като неоспорими сентенции, отразяват стила на живот и начина на изразяване на сефарадите.

Жените са тези, които най-вече са се грижили за опазването на това богатство и са го предавали от поколение на поколение, осъзнавайки, че паремииите са практически приложима мъдрост в ежедневието. И тъй като *Refranico mentirozo no hay* (Нито една поговорка не е лъжлива), чрез тях се предава знание и те представляват един вид морален кодекс.

Сефарадските поговорки предимно са се фромирали на базата на испанския език, а някои от думите в тях са заменени с думи на иврит или на турски, или с някои думи от другите балкански езици.

Събраните пословици и поговорки сме разпределили по теми, които обхващат целия цикъл на човешкия живот. Логично първата група обхваща паремииите, свързани с раждането, а последната отразява съжденията, произтичащи от темата за смъртта. Някои от паремииите биха могли да се включат в различни групи, но ние сме предпочели да избегнем повторенията и затова сме избрали една единствена група, в която да ги отразим. В настоящия автореферат се посочва само един вариант на паремията, в това число и на испански и на български език, в случай, че тя притежава два или няколко варианта.

Първата група паремии е посветена на семейството и връзките между различните членове в него. Докато огромното море от еврейско-испански паремии представлява съвет или прдупреждение, свързаните със семейството паремии са базирани на ежедневиия живот, на опита, на поуките, извлечени от преживяното, на единствената и неповторима любов – майчината, уважението в семейството и между съпрузите, религията, идентичността и всичко онова, което ги опазва.

Главата на семейството – бащата е бил натоварен с огромни отговорности в семейството и в обществото. Най-голямата му отговорност обаче е била към Бог. Задълженията не са му пречили да бъде мил и грижовен със своите деца и съпруга: **EL BUEN MARIDO ENGODRA A LA MUJER POR EL OIDO**. Благата дума винаги се е посрещала добре и в семейството е царяло уважението и разбирателството.

Ролите в семейството са били много точно отредени: мъжът се е посвещавал на работата, а жената на къщата. Заедно с по-големите момичета жената се е грижела не само за чистотата в дома, но и за образованието и опазването на религиозните традиции. Тя е имала една по-пасивна от мъжа роля, но съвсем не по-малко значителна. **CAZA SIN MUJER ES BARCA SIN TIMON** (Къща без жена е като кораб без рул), защото **EL CONSEJO DE LA MUJER ES POCO, MA QUIEN NO LO TOMA ES LOCO** или както се казва на български *Добре е понякога умна жена да се послушва*.

Жените отделяли много време за кухнята и умението за готвене било много важно за членовете на семейството и уважавано от тях: **KEN TE IZO CUZINERA? – EL SAFRAN I LA PIMIENTA** (Какво те направи готвачка? – Шафранът и пиперът). Неслучайно се е мятало, че царството на жената е започвало от задната врата на къщата, т.е. от кухнята, където са се приготвяли вкусните ястия. **PASTELICO Y BANYO KE NO MOS MANKEN TODO EL ANYO!** (Сладкиш и баня да не ни липсва през годината). Тази паремия, освен като благословия и молба, отправена към Бога, подчертава и ролята на жената в къщата.

И тъй като не всичко е *цветя и рози*, трудните моменти за семейството, особено онези, в които парите са били недостатъчни или мъжът е оставал без работа, също са отразени в паремиите: **KEN NO**

TIENE KE AZER, KITA LOS OJOS DE LA MUJER (Който няма какво да прави, е винаги в очите на жената).

Изрази като **DE LOS MIOS KERO DIZIR MA NO KERO UYIR** (За моите искам да говоря, но не искам да чувам), със съответния еквивалент на български *Лоши сме си, ама наши сме си* и на испански *El hueso y la carne duélense en su sangre*, както и *Kada gayo en su gayenero kanta*, на испански *Cada gallo canta en su muladar* и на български *Всеки петел на буницето си пее* се отнасяли за членовете на семейството.

Паремии като **ANTES QUE (TE) CAZES MIRA LO QUE FASES**, на испански *Mira al trecho antes del salto* и на български *По-напред мери, на тогаз режи*; **EL BWEY Y LA OVEZHA, VAN A LA MISMA PAREZHA**, исп. *Cada oveja con su pareja* и бълг. *Лико с лико, ремък с ремък* били насочени към семейните двойки. Нека не забравяме, че изборът на съпруг било задължение на родителите, както и договорката за чеиза и паричната сума, за да се съгласи бащата да даде дъщеря си за булка. Семейството на младоженеца трябвало да осигури дом на младото семейство и да се погрижи за икономическото му благосъстояние.

В този раздел се споменават също някои специфични традиции и обичаи, които се спазвали при подготовката за сватбата в различните градове, в които живеели сефарадите. Например в Солун младоженката се е изкъпвала в ароматни води и след това се е потапяла в *mikve* (дума от еврейски произход, която означава сбор от води), а на излизане от водата е получавала благословии и хвалебствия. В някои общности в Северна Африка този ритуал е представлявал истински празник. Младоженката е била придружавана от цяла процесия от жени, които пеели и се веселели. В Алжир булката била придружавана само от

майката, бъдещата свекърва, омъжените сестри и една приятелка на младоженката, която също е женена, има деца и семейството ѝ е богато. По този начин нейното щастие ще се прехвърли на булката. В Сирия на този ритуал присъствали роднини и приятели, бъдещата свекърва подарявала на снахата скъпи предмети за баня, а след потапяне във водата, над главата на булката разчупвали сладкиш във формата на *Maguén David* (звездата на Давид) и се подарявали монети на невестата¹.

През XVIII век в целия Изток обичаите придобиват много по-строги форми. Религиозен декрет забранява музиката по време на *mikve* и пиенето на ферментирани питиета, както и използването на накити. По този начин се е целяло възвръщане към корените, т.е. церемониите са тържествени, но не и разточителни. В днешни дни булката извършва този обичай в присъствието на най-близките жени от семейството, бъдещата свекърва, зълви, етърви и близки приятелки, без никакви накити и показност.

Празненствата и почерпките се поемали от майката на младоженеца, която сновяла между печката и масата, оттам и паремията ***LOS DEL NOVIO A LA CUZINA, LOS DE LA NOVIA A LA CORTINA*** (тези от страната на младоженеца в кухнята, а тези от страната на младоженката в хола). Близките на невестата били натоварени с посрещане на гостите и се грижели за тяхното добро разположение и настроение (Saporta y Berja, 1978: 70).

Като край на сватбените тържества младоженката трябвало да посети родния си дом и преди да прекоси прага майка ѝ поставяла бонбон и захар в устата, след което ѝ давала съвети как да се грижи за семейството на мъжа си, да почита всички членове в него и да избягва

¹ Organización Judaica Judaísmo. <http://www.judaismo.org.il/la-mikve.html>

споровете и кавгите, макар че *Eshuegra ni de barro es buena* (Свекървата и от кал да е, пак не е добра), тя трябва да я уважава и почита.

За отношението между свекърва и снаха, тъща и зет съществуват следните паремии **AMOR DE YERNO KOMO SOL DE INVIERNO** (Любовта на зетя е като зимно слънце) и **ENTRE LA ESHOEGRA I LA NUERA, DESHARON LAS KAZAS SIN BARIR** (Свекървата и снахата оставиха къщата непометена). Давид Коен (1998:69) споменава една паремия на български, която макар и да не е съвсем точна се доближава до смисъла на гореспоменатата *Всяка свекърва своята снаха мрази*. Паремията **KUANDO HUIR NUERA NO TOPI ESHUEGRA BUENA, KUANDO HUI ESHUEGRA NO TOPI NUERA BUENA** (Когато бях снаха не ми се падна добра свекърва, а когато станах свекърва не случих на снаха) намира своето съответствие на български в *Свекървата забравя, че и тя е била някога снаха*.

В миналото се е смятало за нормално едно семейство да има повече от десет деца, но задълженията по отглеждането им преждевременно е състарявало съпрузите. Омъжената вече жена се е очаквало съвсем скоро да стане майка. За един мъж най-съкровено желание било да стане баща и то на мъжка рожба, за да се продължи рода и момчето да се погрижи икономически за родителите си, когато те са вече възрастни и немощни. Наследницата се грижела физически за родителите си, когато те остареели **IJA PARA LA VEJEZ** (Дъщеря за старини), но тя предполагала изразходване на средства за чеиза **LA IJA EN LA FACHA, EL ACHUGUAR EN LA KACHA**, а при повече от едно момиче, грижите нараствали **UNA IYA- UNA MARAVIA, DOS -KON SABOR, TRES MALO ES, CUATRO IYAS I UNA MADRE: VAY DE AKEL PADRE!** (една дъщеря – прекрасно, две дъщери – приятно, три – лошо, четири и една майка: горкият баща!).

Отношенията между родители и бащи се основават на любов и уважение. Семействата били многобройни, а единствено дете в къщата било достойно за окайване: **SIN ERMANOS, COMO SIN PIES I MANOS** (Без брат и сестра си като без ръце и крака). Майчината любов е най-святата и непреходната, затова и майката често е склонна да прикрива недостатъците на децата си и била готова на всичко в името на тяхното щастие и благоденствие: **UNA MADRE I UN VANTAL TAPAN MUNCHO MAL** (Майката и престилката много лошотия прикриват). **NO AY MADRE MAS KE LA KE PARE** (Майка е само онази, която те е родила); **LA MADRE Y LA IJA COMO LA UNYA EN LA CARNE!** (Майка и дъщеря като нокът и плът). Бабите винаги са помагали в отглеждането на децата и са се славили със своето търпение: **IJOS DE MIS IJOS, DOS VEZES MI IJOS** (Децата на моите деца – два пъти мои деца).

За подчертаване на еднаквите качества, които притежават родителите и децата много позната е паремията **LA PERA NO KAYA LESHOS DEL PERASO**, същата която се употребява и в българския език *Крушата не пада далеч от дървото*. И още **MIRA A LA MADRE, TOMA A LA IJA** (Гледай майката, вземай дъщерята), която на български звучи като *Каквото козата, таквоз и ярето*.

В следващия раздел отделяме внимание на чувствата: любов, приятелство, благодарност и страдания. За сефарадите, както и за всички евреи изобщо, приятелството и съседството са много важни. Това са неразривни връзки, продължителни и безусловни. Свикнали да живеят в общества и да се грижат за общото благо, евреите създали следната паремия: *Una mano sola ni canta, ni yora!* (Една ръка сама нито пее, нито плаче!). В древна Испания, а след това и в страните от Балканите, в които прогонените евреи се заселили, те съхранили идеята за единство и близост. Сефарадите се концентрирали в общности, в

които всички се познавали и заедно присъствали на религиозни ритуали, чествания, празници, споделяли взаимно радости и мъки. Трагедиите също се изживявали заедно с роднините и приятелите.

Що се отнася до приятелството, съществуват множество паремии, които обаче по-скоро звучат като предупреждение, а не като съвет: **EL KE TIENE DIEZ AMIGOS NO TIENE NI UNO!** (Който има десет приятели, няма нито един!); **CON LOS DEMOS DE LA MANO** (с пръстите на ръцете), т.е. добрите, истинските приятели се броят на пръстите на едната ръка; **KEN DE TODOS ES AMIGO ES MUY PROVE, O MUY RICO!** (Кой на всички е приятел, той е или много богат, или много беден).

Фрази като **VEZINO, PARA EL DIA MALO** (Съсед за лош ден); **MAS VALE UN VIZINO SERKANO, KE UN ERMANO LESHANO** или на български *Харен комшия е от брат по-голям роднина*; **UN AMIGO ENTRE LA DJENTE VALE MAS DE PARAS EN LA KUPA** със съответствия на испански *Más vale amigos en la plaza que dinero en el arca* и на български *По-добре хиляда приятели, а не хиляда гроша* са само малка част от паремиите, които сме включили в този раздел.

Диаметрално противоположни по своя смисъл са паремиите, които предупреждават да внимаваме при избора на приятели или когато им прощаваме: **AMIGO RECONSILLADO, ENEMIGO DOBLADO**, исп. *Amigo reconciliado, enemigo doblado* (Приятел, с когото си се помирил – двоен неприятел); **MIZHOR SOLO Y NO MAL ACOMPAÑADO**, на испански *Más vale solo que mal acompañado* и на български *По-добре сам, отколкото зле придружен*.

Животът не е пълен, ако липсва най-чистото и дълбоко чувство – любовта. Това велико нещо, което предизвиква *Mariposas en el estómago* (Пеперуди в стомаха), от което очите заблестяват. Затова и поговорката повелява *Ni miércoles sin sol, ni muchacha sin amor* (Нито

сряда без слънце, нито момиче без любов). Когато някой открие сродната нему душа се казва **KORASON**, '**SPEJO DE OTRO** (сърце, огледало на другото). Когато съществува здрава връзка между двама души, то те са способни да се справят с всички несгоди и тревоги: **MÁS VALE PAN CON AMOR QUE GALLINA CON DOLOR** или *По-добре да ядеш сух хляб с рахат, а не много гозби с кахър*; **PAN Y QUEZO Y LA CARA RIENDO** (Хляб и сирене и лицето усмихнато).

Паремиологични изрази като **KEN SE KAZA KON AMOR, BIVA KON DOLOR** (Който по любов се жени, с болка живее), *El amor es ciego*, на български *Любовта е слъпа*, **EL AMOR ES DULSE MA KON PAN** (Любовта е сладко, но с хляб) предупреждават да се внимава при избора на партньор, тъй като когато човек е влюбен, той не може да преценява правилно и обективно, защото е заслепен от моментни чувства, които могат да се окажат пагубни за брака.

В следващия подраздел се посочват паремии, отнасящи се към благодарността: **DEL POZHO QUE BEVES AGWA, NO ESCUPAS** (В кладенец, от който пиеш вода, не плюй) и към страданията: **ESCUZA DE MUSHOS, ESCUZA DE BOVOS**, исп. *Mal de muchos, consuelo de tontos*, бълг. *Общото нещастие е половин нещастие*.

Следващият раздел обхваща паремиите, свързани с религията и единствения Бог, създател на света и вселената, който бди над човечеството и чиито заповеди и закони следва да бъдат изпълнявани безпрекословно.

Религията, основна и важна част от живота на всички еврейски общности по света, предполага вяра и примирение със съдбата, която Бог е отредил за всеки от нас. За един евреин Бог винаги е бил първа инстанция във всяко едно отношение, всички ежедневни дейности са свързани с Него, ето защо дори най-незначителните неща са се обяснявали с Божията промисъл.

EL DIO DIZA: AYUDATE, TE AYUDARE; GUADRATE, TE GUADRARE, бълг. *Помогни си, да ти помогна*; **KADA UNO POR SI, I EL DIO POR TODOS** (Всеки за себе си, а Бог за всички), исп. *Cada uno en su casa y Dios en la de todos*; **EL DIO AHARVA KON UNA MANO, APEYADA KON LA OTRA** (Бог наказва с едната ръка, а с другата милва) и др.

Често в паремиите Бог не се упоменава директно, тъй като в юдейството Бог е свещен и би трябвало да се споменава само в конкретни случаи. Затова той е наричан *всемогъщ, господар на света, този, който не трябва да се споменава, царят на царете* и др. В поремиите също така небето и покривът се използват като синоними на Бог.

Следващият раздел разглежда изразите, свързани със суеверията, като логично започваме с уроките. Урочасването е народно поверие, според което човек може чрез очите си, волно или неволно, да предаде на друг лоша енергия. Това поверие е дълбоко заложено в юдеизма. Според Рибко (2002) злобата, завистта и самохвалството са тясно свързани с уроките. Когато един човек забелязва у другия нещо, което на него самия му липсва, иска или не, той се озлобява, че не го притежава и усеща че Бог, не е еднакво щедър към всички, т.е. не е „разпределил“ по равно богатата между хората. Вместо да се опита да подобри личното си състояние и да е благодарен за това, което Бог му е дал, той подхранва амбицията си да придобие чуждото и, желаейки го или не, той се стреми да навреди на другия².

Това се отразява на общността, тъй като всички сме част от нея, по този начин всяко действие, пропуск, дума или премълчаване рефлектира върху всеки един от нас. Ето защо юдейският закон

² Organización Ser Judío. Ribco, Y. (2022) http://serjudio.com/rap1501_1550/rap1530.htm

забранява проклятията и подканя към позитивизъм и изказване на благопожелания към ближния. Това се основава на идеята за единството между човек и космос и за взаимното влияние на всяко едно ниво.

В тази група попадат паремии, локации и рутинни фрази, които нямат съответствия на испански и български. В днешни дни в много еврейски общности може да се чуе изрази ***BARMINÁM, BARMINÁM***, който означава „далеч от нас“³ и се използва, когато някой се намира в трудна ситуация и се опитва да отдалечи нещастieto от себе си и от близките около него.

Богатият фонд от подобни изрази показва голямата важност, която се отдава в традиционната сефарадска общност на благословиите и задължението на човека към Бога да бъде благ в мислите си и добър в намеренията и действията си.

Етимологичният корен на думата *благословия* на иврит **ברכה** (Berajá) е *bérej*, коляно. Идеята е, че когато някой благославя той „поставя на колене“ благословията, свежда я по-ниско, за да я направи по-достъпна за реалността на човека. Благословията, която се произнася, цели да покаже или да сведе до нашето съзнание най-дълбокото измерение на това, което притежаваме (Shemtov).

В народната традиция, благословиите са се произнасяли, за да призват и пожелаят доброто на човека. Те са доста променливи по своя състав и в по-голямата си част споменават Бог (необходимо изискване, за да се нарече нещо благословия според юдейката норма); те са кратки и директни. В тях основно се възхвалява, благодари се или се моли за някакво благо за някого или за нещо⁴.

³ Léxico Judío Latinoamericano. http://serjudio.com/rap1501_1550/rap1530.htm

⁴ Organización Madregot. http://www.madregot.com/plegaria/plegaria.htm#SIGNIFICADO_DE_LAS_BENDICIONES

Проклятията също се смятат за произтичащи от Бога, те се споменават още в началото на Библията, когато Бог обещава на патриарха-баща на евреите Авраам: „Ще благословя ония, които те благославят, а ще прокълна всеки, който те кълне; и в тебе ще се благословят всички земни племена.“ (Ribco, 2002). Проклятието се поражда от собствените негативни помисли, рефлектира върху човека, който го изрича и му нанася поражения. А който оскърбява ближния си, оскърбява Бог, затова и изреклият проклятие ще бъде прокълнат, както и поколението му. Проклятията не са безобидни, съществуват сила, която помага те да се изпълнят. Ето защо, когато благославяме някого, ние целим нашето пожелание да се осъществи, а когато го проклинаме, целим да му навредим. Както благословията, така и проклятието стават по-осезаеми чрез изговарянето им, следователно те предизвикват да се случи изреченото.

Едни от най-често употребяваните благословии и проклятия са:

BENDICHAS MANOS, KE ESTO ASIERON (благословени да са ръцете, които направиха това); **BENDICHAS TRIPAS DE MADRE, KE ESTO PARIERON** (Благословена да е утробата на майката, която те роди); **DE LO BUENO I LO MEJOR** (от хубавото и най-хубавото), тази благословия се изрича, когато се предлага почерпка на някого или се казва нещо хубаво за друг човек, като по този начин се демонстрират най-добри чувства към лицето, за което се говори.

Благословията **DE TU BOKA A LOS OYIDOS DEL DIO** притежава пълен еквивалент на български език *От твоите уста в божии уши!* и частичен еквивалент на испански *Que Dios te oiga*.

EN TU BOKA MIEL, EN MI KAZA BIEN I ALEGRÍA (В устата ти мед, а в моята къща радост и просперитет), това е израз, който се изрича предимно между приятели за благопожелания за щастие, късмет и радост.

KAMINOS DE LECHE I MIEL (път от мляко и мед). Млякото и медът са два продукта, които се споменават в Свещената книга на евреите. Млякото е символ на изобилието, здравето и богатството, а медът е символ на благото и възвишения дух. Двата продукта заедно означават духовен и материален благодат и изобилие. Чрез тази фраза се пожелава късмет и благосъстояние.

EL DIO KE TE META LA BRAHA, на български *Господ да те благослови*, е не само пожелание, а молитва, отправена към Бог, за да помогне той добрите намерения да се сбъднат. Тази фраза най-често се е употребявала, когато занаятът на някого не вървял. Чрез нея се е целяло лошият късмет да се преобърне и работите да потръгнат. В днешни дни, в католическата религия, децата искат да бъдат благословени от родителите си, за да са сигурни, че Господ ще ги закриля във всеки един момент. Родителите от своя страна произнасят фразата *Dios te bendiga*. В България не е прието да се иска благословия, родителите обаче обикновено с най-добри пожелания произнасят фразата *Бог да е с теб*.

EL DIO KE NOS GUADRE DI FUEGO I DE MUERTE SUPITANYA (Бог да ни пази от огън и от внезапна смърт). Изрича се тази фраза, когато наблизо се случва някакво нещастие. Чрез нея се отправя молба към Бог да ни закриля и отдалечи от нас болестите и смъртта, следствие от нещастни инциденти.

EL DIO KE TE GUADRE DE ASINYALADOS (Господ да те пази от сакати хора). Сакатите, според източниците, са наказаните от Бог с някакъв недъг и техният живот е изпълнен с озлобление и горест.

В следващия раздел са събрани паремии, свързани с мъдростта и интелигентността, съветите, предвидливостта и предупрежденията,

както и с насърчаването в трудните моменти, през които преминава понякога човек.

Първата група обхваща съветите и напътствията. Чрез следващата паремия се препоръчва предпазливост в действията: **QUIEN TIENE TEZHADO DE VIDRO, NO ESHE/ ARROZHE PIEDRAS ONDE EL VESINO** (Който има стъклен покрив, нека не хвърля камъни по покрива на съседа), на испански *El que tiene el tejado de vidrio, no tire piedras al de su vecino* и на български *Каквото си постелеш, на такова ще легнеш*.

Опитът показва, че всяка първа стъпка е трудна и човек се колебае да я направи: **EL KOMER I EL ARRASKAR TODO ES EMPEZAR**, на испански *El comer y el rascar todo es empezar* и на български *Всичката работа е в захващането*.

Чрез **KEN APROMETE, IN DEVDA SI METE** (Който обещава се задължава) се препоръчва да не се дават прибързани обещания, а да се помисли преди това дали е възможно те да бъдат изпълнени, защото, ако не бъдат изпълнени, ще ни обявят за лъжци, а **LA MINTIRA TIENE LOS PIES KURTOS, PRESTO SE KANSA** (Лъжата има къси крака, бързо се изморява) или както се казва на български *На лъжата краката са къси*. Не е възможно да се скрие лъжата дълго време, истината винаги излиза наяве.

EL CALLAR ES ORO; EL FLAVAR ES PLOMO (Мълчанието е злато, говоренето е олово). Тази паремия подтиква към размисъл относно думите, които биха могли да ни навредят, ако ги изречем, без да сме ги обмислили предварително. Много често човек говори, без да се замисля за последствията и по този начин може да навреди на някого, а и сам на себе си, оттам и паремията **LA MEJOR PALABRA SIEMPRE ES LA QUE QUEDA POR DECIR** (Най-добрата дума е все още неизречената) или приписаната на Зигмунд Фройд крилата фраза *Uno*

*es dueño de lo que calla y esclavo de lo que habla*⁵, бълг. *Човек е господар на това, която премълчава и роб на това, което казва.*

Многобройни са пословиците и поговорките, свързани с мъдростта: **AL BWEN ENTENDEDOR, POCAS PALABRAS** (На добър разбирач – малко думи), на испански *Al buen entendedor, con media palabra basta* и на български *За разбраниа комар да му бръмчи е доста, за неразбраниа и тъпан да му бие е малко.*

Една много употребявана паремия **CON FUERZA DE BRASO NO SE LA ALCANSA NADA** (Със силата на ръката нищо не се постига) препоръчва да не се използват силови методи, а да се потърси начин за интелигентно решение на проблема, както Давид успява да победи Голиат. Този израз има съответствие на испански и на български: *Más vale maña que fuerza* и *Силом заек не се лови, ами с колай.*

В раздела, посветен на насърчаването, в повечето от паремииите се споменават атмосферните феномени (буря, дъжд, сняг), годишните сезони и смяната на деня с нощта, като независещи от волята на човека природни закони, които той не може да направлява. **DETRAS DE KADA NOCHE VIENE EL DIA** (След всяка нощ идва ден), на испански *Después de la tormenta, viene la calma* и на български *След зимата топло иде.* Тази фраза съветва към търпение и упование в бъдещето в моменти на неудачи и нещастия.

Паремията **KUANDO KAYA LUVIA, KAYA PARA TODOS** (Когато вали, вали за всички), на испански *Cuando Dios amanese, amanese para todos* и на български *Слънцето не изгрява за едного,* подчертава, че доброто за някого не предполага непременно лошо за друго. Когато се предоставя някаква възможност тя може да е добра за всички. Тази паремия съветва също да се прави добро, за да се получи

⁵ Citas y Frases Célebres. <http://www.sabidurias.com/cita/es/3309/sigmund-freud/uno-es-dueo-de-lo-que-calla-y-esclavo-de-lo-que-habla>

добро, защото както повелява друга паремия **BUENO AZER KI BUENO TOPAR**, със съответните еквиваленти на испански и български: *Quien bien siembra, bien recoge*, *Добро направи, че на път го остави*. Чрез тази фраза се препоръчва оказване на безкористна помощ, защото в даден момент от живота тя ще ти бъде върната.

В следващия раздел са събрани паремии, посветени на човешкото поведение и междуличностните отношения. Това са изрази, които предимно представляват съвети и напътствия за добро поведение и отношение, целящи постигане на добро и хармонично съжителство между хората в обществото. Доброто, моралът и етиката са основни и особено важни за просперитета на обществото, ето защо се препоръчва **LO KE SE ALCANSA CON LAS BUENAS NO SE ALCANSA CON LAS NEGRAS!** (Това, което се постига с добро, не се постига с лошо). Добронамерените начини винаги са за предпочитане пред силата и налагането на авторитарно мнение. Хората са чувствителни и лесно могат да бъдат засегнати, затова трябва да се има предвид как се действа с тях: **AL OMBRE PALAVRA- AL AZNO LENYA** (На човек - дума, а на магарето – дърва); **TODAS LAS VERDADES NO SE DIZEN!** (Не всички истини трябва да се казват), защото **DIZ LA VERDAD- PIEDRI LA AMISTAD!** (Казах истината и загубих приятел), по-добре е да се действа предпазливо **NO TOPI MIJOR PARA MI PALADAR KE DE CAYAR** (Не намерих нищо по-хубаво за моето небце от това да си замълча).

Противопоставянето добро-зло се представя посредством съвети и предупреждения, следствие от преживяното или разказаното от други. Понякога дори тези паремии могат да звучат като закани или лоши поличби.

Често употребата на единствено число би трябвало да се приема като обобщение за мисъл или действие, което се приписва на цялата общност, а не само на един конкретен човек. **KEN SE COMIO EL KEZO?- LOS RATONES!** (Кой изяде сиренето? – Мишките!), т.е. или всички са виновни или всички са невинни.

Необходимо е да се подчертае, че необходимостта от взаимното опазване и подпомагане в трудни моменти е било винаги водещо при евреите, това е основната причина те са се самосъхранят и да останат единни през вековете.

Като съвети за добро поведение, проява на учтивост и възпитание можем да посочим следните паремии: **IN LA SIVDAD KE IRAS, LO KE VIRAS AZIRAS** (В града, в който отидеш, ще правиш каквото виждаш), на испански *Donde fueres, haz lo que vieres* и на български *Като си дошъл на селото ни, ще играеш и на хорото ни*. Паремията **PALAVRA DULSE AVRE PUERTAS DE FIERRO** притежава на български пълен еквивалент *Благата дума желязни врати отваря*.

DEL DISHO AL FESHO AY GRAN TRESHO и на испански *Del dicho al hecho hay gran trecho*, а на български *Едно е да кажеш, друго – да направиш* предупреждава, че който много говори, малко работа върши, както *Perro ladrador, nunca mordedor*, исп. *Perro que ladra no muerde*, бълг. *Куче което лае, не хане*.

Човекът притежава собствен характер и навици, но дори и индивидуалист, той все пак споделя общи качества и взаимни интереси с останалите от обществото, затова е толкова популярна паремията **CWERVO CON CWERVO NO SE QUITAN LOS OZHOS**, която по същия начин се казва и на български *Гарван гарвану око не вади*. Тази фраза притежава също така и частични еквиваленти на испански и български *Los lobos no se muerden entre ellos, Entre bueyes no hay cornada*, *Вълк вълк не дави*.

Понякога обаче цялата група или общност може да бъде наказана, заради грешките и престъпленията на един само човек. Невинните нерядко споделят вината на виновните: **DJUSTOS PAGAN POR PEKADORES** (невинните плащат за виновните), исп. *Pagan justos por pecadores*, бълг. *Покрай сухото гори и суровото*.

Много е лесно да се забележат чуждите дефекти, а да не се виждат собствените, затова се казва, че **EL GAMEYO NO VEYA SU KORKOVA, VEYA LA DEL ENFRETE** (Камилата не вижда собствената си гърбица, вижда тази отсреща) и на испански *Ningún jorobado ve su joroba* (Нито един гърбав не вижда собствената си гърбица), а на български *Не вижда гредата в окото си, а сламката в окото на другия*. Тези паремии порицават онези, които критикуват и се надсмиват на чуждите пороци и недъзи, а е твърде възможно собствените им да са дори по-големи и по-видими.

Към тези паремии бихме могли да прибавим и тази с библейски произход (San Marcos 4,24), която звучи на еврейско-испански по следния начин **IGWAL MEDIDA CON LA QUE VOSOTROS MIDÁIS, SERÁ EMPLEADA PARA MEDIROS A VOSOTROS**, която подчертава, че така, както съдиш другите, така и ти ще бъдеш съден. Чрез тази фраза се препоръчва внимателно отношение към другите, защото по същия начин и те ще се държат с теб. Както почти всички паремии с библейски произход, така и тази притежава своите съответствия на испански и на български език: *Con la vara que midas serás medido, С каквото мяра мериш, с такава и теб ще мерят*.

За съжаление, както е известно, съществува и грубост в отношенията между хората: **LA LENGWA NO TIENE GWESO, MA QUEBRANTA/ACREVANTA EL GWESO**, тази същата паремия е много популярна и в испанския и в българския език *La lengua no tiene hueso, pero corta lo más grueso, Език кости няма, но кости троши*.

За запазване на дискретност се употребяват паремиите **LO KE LA MANO DERECHA DA, LA SIEDRA KE NO SEPA**, исп. *Que no vea tu mano derecha lo que hace tu mano izquierda*, бълг. *Ако даваш милостиня с дясната ръка, гледай да не узнае лявата*; **CALE LAVAR LA COLADA EN FAMILIA** (Бельото трябва да се пере в семейството).

Съществуват толкова мисли и мнения, колкото и хора, поради което вкусовете и предпочитанията могат да са напълно различни и несъвместими: **NI TODOS KOMEN A UN SAVOR, NI TODOS VISTEN A UN KOLOR** (Не всички обичат един и същ вкус и не всички носят един и същ цвят) и съответните паремиологични съответствия на испански и български: *Sobre gustos, los colores, На вкус и на цвят приятел няма*. По детайлно тези изрази са разгледани в раздела за предпочитания и вкусове.

В този същия раздел сме отделили и място на конформизма и амбициозността: **MAS VALE UN PASHARO EN LA MANO KE SIEN ABOLANDO** (По-добре една птица в ръка, отколкото сто летящи птици), исп. *Más vale pájaro en mano que ciento volando*, бълг. *По-добре пет на ръка, а не десет чакай*. Съществуват и синоними като **MÁS VALE PERRO VIVO QUE LEÓN MWERTO** (По-добре живо куче, отколкото мъртъв лъв), исп. *Más vale perro vivo que león muerto*, бълг. *По-добре жива мишка, а не умрял лъв*; **PARA NADA, KALDO DE AVAS** (за нищо, бобен бульон), исп. *Más vale pan duro que ninguno* (По-добре твърд хляб, отколкото никакъв), бълг. *Нещо е по-добре от нищо*.

Следната поговорка предупреждава, че невинаги новото е по-добро от старото и че не е необходимо да се рискува безразсъдно, когато имаш нещо сигурно, което можеш да изгубиш: **NU AROGESH POR ESTE SINYOR NO VOZ VENGA OTRO MAS PEYOR** (Не се сърди на този господар, че може да дойде и по-лош), исп. *Por el alabado dejé lo conocido y vime arrepentido*, бълг. *Ела зло, че без тебе по-зло*. Според

поуката от паремията, изпитаното е винаги за предпочитане пред непознатото.

Чрез паремиологични изрази, в които се прибегва до метафора, ирония, сарказъм и други стилистични фигури, се подчертават или изобличават определени качества, или се дават мъдри съвети. **SI LAS PISTANYAS PEDRIMOS, LOS OJOS NOS KEDARON** (Ако загубихме миглите, останаха ни очите) на български звучи като *Като намериш - не се радвай, като загубиш - не тъжи*; **DA NAM DE BUENO, ECHATE A LA MAR** (С добро име, хвърли се в морето), исп. *Cobra buena fama y échate a dormir* (Спечели си добро име и върви да спиш); **DESDE LA FACHA FIN A LA MORTAJA** (От раждането до покроя); **KEN EN EL SIELO SKUPA, EN LA KARA LE KAYA** (Който към небето плюе, върху лицето му пада), исп. *El que al cielo escupe, en la cara le cae* и на български *Който хвърля камък въз бог, на глава му пада*; **QUIEN TODO QUIERE, TODO PIEDRE** (Който всичко иска, всичко губи); **BWEN VINO, NO QUIERE PREGONERO** (Доброто вино няма нужда от глашатай) със съответните паремиологични частични еквиваленти на испански и български: *El buen paño en el arca se vende, Хубав кон на яслите се продава*.

Повечето паремии порицават егоизма, но други го препоръчват като необходимост първо да осигуриш личното си благосъстояние, а след това да се погрижиш и за общото: **MI PAN I MI PIŚCADICO** (Моят хляб и моята рибчица).

Други паремии визират иронично лошия характер на човека и препоръчват отдалечаване от такива хора, защото нищо хубаво не може да се очаква от тях: **VAZO MALO NO KAE DE LA MANO** (Лоша чаша от ръката не пада), исп. *Hierba mala nunca tuere*, бълг. *Троскот се не губи*. Изобличават се:

- лицемерието и завистта: **GWERTA Y LINDA FIZHA, ONDE LA VESINA** (градина и хубава дъщеря у съседката);
- интересът, лъжата и измамата: **KEN KORRA DETRAS DE LO MUNCHO, PIEDRE LO POKO** (Който търчи след многото, губи и малкото, което има);
- външният вид, който често подвежда: **BOCA DE MIEL CORASON DE FILEL** (Златни уста, а ледено сърце); **TODO LO KE BRIYA NO ES ORO**, исп. *No es oro todo lo que reluce* .
бълг. *Всяко нещо, що лъщи не е злато.*

В този раздел сме включили също така и паремииите за:

- търпение: **A PASENSIA ES PAN I SENSIA** (Търпението е хляб и знание), исп. *Con paciencia todo se logra*, бълг. *На който знае да чака, му идва времето*; **LA ROZA EN SU TIEMPO AVRE** (Розата в определено време разцъфва), бълг. *Всяко нещо си има времето*, исп. *Cada cosa a su tiempo*;
- красота: **KEN NO TIENE A LA ERMOZA, BEZA A LA MUKOZA** (Който няма красавица целува сополанка), бълг. *Който няма черноока, целува гурелива*; **DAME GORDURA TE DARÉ FERMOZURA** (Дай ми закръгленост, ще ти дам красота);
- действия и последствията от тях: **LO KE ESKUPITES, AKEYO VAS A LAMBER** (Онова, което плю, това ще лижеш), исп. *Fraile mostén, tú lo quisiste, tú te lo ten*, бълг. *Каквото си надробил, такова ще сърбаши*; **CON UN QUIBRÍT SE QUEMA LA SVIUDÁ** (С една клечка се подпалва градът), исп. *De pequeña centella, grande hoguera*, бълг. *От една искра много къщи изгарят.*

Следващият раздел включва паремииите за възпитание и образование. След двегодишна възраст децата започвали да посещават детска градина, която в много отношения не се славела с перфектни хигиенни условия, но майките, тъй като не могли да отглеждат едновременно всичките си деца, се принуждавали да ги водят в тези обособени центрове. На петгодишна възраст момчета били изпращани в *Habrá* (съвет), институция, в която получавали основни религиозни знания, научавали се да четат и пишат на иврит, за да могат да рещитират части от Библията и законите, за да се превърнат в добри евреи. В тези школи са се учили да пишат и на еврейско-испански. Образованието не е било на особено високо ниво, оттам и паремията ***LOS BANKOS DE LA ESKOLA NO EMBEZAN A LOS ELEVOS*** (Училищните чиновници не учат децата).

В тези образователни центрове шамарите и наказанията се възприемали като нормални методи за обучение, за да вкарат децата в правия път, това вероятно е била и причината за възникване на изрече ***LA LETRA CON SANGRE ENTRA*** (Буквата с кръв влиза).

На момичетата не било позволено да учат, по този начин тяхното възпитание не изисквало определени грижи. Те дори не били обучавани да четат и пишат, тъй като тяхното предназначение в живота било да бъдат съпруги, майки и домакини. Момичетата се възпитавали вкъщи; докато помагали на майките си, те се учили от тях да шият, бродират и готвят, това били техните задължения и в това се състояло тяхното възпитание и обучение.

В домашна обстановка им се разказвала историята на еврейския народ и им се предавали законите на Талмуда. Това се практикувало в петък вечерта около богато подредената масата, на светлината на свещите, в очакване да настъпи съботата. Чрез героичните разкази и легенди, разказани от бащите и по-възрастните членове на семейството,

децата от най-ранна детска възраст били заплени от историята на своите предци.

Много важни за възпитанието на децата били не само книгите, но и личният пример на бабите и дядовците, на майките и бащите, на учителите и приятелите, затова и често децата били съветвани ***AZHÚNTATE CON BWENO, DEVENDRÁS UNO DE ELLOS*** (Събери се с добрите и ще станеш един от тях), паремия която има своите съответствия на исп. и български: *Dime con quién andas, y te diré quién eres*, *Кажми ми кои са приятелите ти, да ти кажа какъв си*.

Следващият раздел обхваща паремииите, насочени към икономиката. Децата от много малки играели на игри, свързани с търговия. Тези игри имали практическа насоченост. Интересът за размяна, подмяна, продажба и покупка на стоки бил от голяма полза за евреите, благодарение на който те успели да надмогнат несгодите през своя нелек изгнанически живот през вековете. И неслучайно днес голяма част от световната икономика е свързана с евреите.

Социалните различия били основа за възникването на многобройни паремии. Висшата класа, върхът в пирамидата, е била съставена от много малко хора. Нарича ли са мъж от висшето общество *el patrón de buena ventura, el ombre cavdal* или също така *persona de buen tener*, т.е. заможен. Той е бил уважаван, но е предизвиквал и страхопочитание. Смятало се е, че богатството му е дадено от Господ.

След това идва ред на равините и съдиите, които не притежавали несметни богатства. Те били много почитани, дори повече от висшата класа, тъй като техните мнения се възприемали като закони.

Под тях се разполага търговската класа, т.е. средната, онези, които са се занимавали с търговия и занаяти. Съществувала е и работническа класа, която е събирала суровини или е действала като посредник между лихварите.

Най-отдолу в пирамидата е класата на бедните, чийто живот е бил труден и много често те са се препитавали само от *Tsedaka* (подаяния).

Бедните също са намерили място в паремнологичния фонд във фрази като: **TRIPA VAZIYA, EL CORASON SIN ALEGRÍA!** (Празен стомах, безрадостно сърце); **GUAY DEL PROVE I SU DIA MALO!** (Горкичкият бедняк и лошият му ден); **CUANDO EL MAL BATE A LA PUERTA, EL ANDJELICO SE FUYE POR LA VENTANA!** (Когато лошото влиза през вратата, ангелчето бяга през прозореца); **BIVAN LOS YORADORES KE LOS RIIDORES SON POKOS** (Да живеят плачещите се, че смеещите се са малко) и **SI NO COMES YA TE MANTIENES!** (Ако не ядеш, поддържах фигурата си).

В сферата на икономиката се използвали следните паремии: **KE ESTEGA EN KAZA, PAN NO DEMANDA** (Който има вкъщи, не проси хляб); **QUIEN GUARDA, HALLA** (Който скатава, намира); **'SPANDETE FIN ANDE LA KOLCHA SE 'STIRA** със съответствия на испански и български: *Extender la pierna hasta donde llega la sábana, Простирай си краката, колкото ти чергата стига*. Всички тези паремии препоръчват да се пести и да не се харчи повече от онова, което се печели или е спечелено.

Не липсват също така съвети и предупреждения при водене на сделки, ръководене на търговията и занаятите: **LO KE SE AZE EN LA BODA, NE SE AZE TODA LA ORA** (Това, което се прави на сватба, не се прави ежедневно); **AGOSTO Y VENDIMIA NO ES CADA DÍA**, бълг. *Всеки ден не е Великден*; **DE LA EKONOMIA S'EMPROVESIO MI PADRE** (От икономисване обедня баща ми), исп. *Lo barato sale caro*, бълг. *Евтиното е по-скъпо*. Пестенето е препоръчително, но невинаги и не за сметка на качеството.

Има обаче едно основно правило, което евреите спазват, и то е да позволиш и на другите да се възползват от добрата възможност, а не да

подхождаш егоистично: **COME I DESÁ COMER!** (Яж и остави и на другите да ядат!)

Парите, наречени *moneda* (от испански), *paras* (от турски), *patakas* (от португалски) или *mamon* (от иврит), играели важна роля в живота на сефарадите, оттам и неслучайно намерили място в паремиите: **YĖS MAMON – YĖS CAVOD!** (Ако има пари, има уважение!); **EL PRENYADO I EL DUCADO NO SE ESTAB CAYADOS!** (Бременността и богатството не остават незабелязани!).

Една от предпочитаните професии на евреите през хилядолетната им история е била търговията във всичките ѝ разновидности: покупка, размяна, финансиране, комисионни, продажба на дребно и на едро и т.н. Затова е много популярна фразата **НАНАМ I MERKADER, ALEGRIA DI LA MUJER** (Мъдрец и търговец, радост за жената). Евреите се славят и в сферата на бижутерството и различните занаяти. Съществуват много паремии, свързани със занаятчийството: **EL SAPATERO YEVA EL SAPATO ROTO**, на български се използва същата фраза *Обущарят все със скъсани обуца ходи* и на испански съответният еквивалент е *En casa de herrero, cuchillo de palo*; **CADA BOINERO ALAVA SUS AGUZHAS** (Всеки амбулантен търговец своите игли хвали), идентична фраза има и на испански *Cada buhonero alaba sus agujas*, а на български звучи като *Всеки циганин своя кон хвали*; **KEN ES TU ENEMIGO? EL DE TU OFISIO** (Кой е твоят неприятел? Някой от твоя занаят) притежава аналог на испански *Araña, ¿quién te arañó? Otra araña como yo* (Паяко, кой те нарани? – Друг паяк, като мен) и др.

Между паремиите, които сме събрали в раздела, посветен на работата и занаятите, ще посочим и следните: **NO AY MIJOR MANDADO DEL KE LA PERSONA SE LO AZE KON SU MANO** (Няма по-добро изпълнение от това, което собствената ти ръка е направила), исп. *A Dios rogando y con el mazo dando*, бълг. *Лозето не ще молитва*,

а мотика; A LA HARAGANA, LA NOCHE LE VIENE LA GANA (На мързеливката вечер и се доработва), исп. *El tejedor de Villar huelga toda la semana, y el domingo quiere trabajar*, бълг. *Сетила си леля за къделя, а пък то било срещу неделя*. Тези паремии подчертават както липсата на желание за работа, така и мързела и лентяйството.

Следващият раздел обхваща паремиите, съотнасящи се към времето и мястото. Те обикновено се използват с преносно значение, за да покажат, че някакъв период никога няма да дойде или че нещо се намира необозримо далеч и до него никога няма да се стигне: **KUANDO EL GAYO ECHARA GUEVOS** (Когато петелът снесе яйца); **KUANDO LE KRESEN PELOS A LA RANA** (Когато поникне коса на жабата).

За обозначаване на далечни места се казва: **ANDE SE ARRAPA EL UERKO** (Където се бръсне дяволът); **NI GAYOS KANTAN, NI PERROS MAOYAN** (Нито петли пеят, нито кучета лаят). Тези паремии се асоциират с испанската *Donde el diablo perdió el poncho* и българската *Накрай света*.

Следващият подраздел включва паремиите за съдбата и късмета: **MUNDO REDONDO! KEN NO SABE GIRARLO, CAE AL FONDO!** (Свят кръгъл! Който не знае да го заобиколи, пада дълбоко в него), т.е. *Човек сам си кове съдбата*, той е този, който избира между всички възможности и поема по определен път. Той трябва да се съобразява с определени норми, да спазва религиозните закони и обществените правила, но все пак той е отговорен за собствения си избор и решения. Човек не трябва да забравя някои основни съвета и предупреждения: **EL PESHE GRANDE SE COME AL SHICO**, исп. *El pez grande se come al chico*, бълг. *Голямата риба яде по-малката*; **A QUIEN SIERNE Y AMAZA, TODO LE PASA**, исп. *A quien cuece y amasa, de todo le pasa*, бълг. *Минал е през огън и вода*; **TANTO VA EL KANTARIKO AL PODZO, FIN KE SE ROMPA**, исп. *Tanto va el cántaro a la fuente que al*

final se rompe, бълг. *Веднъж стомна за вода, дважд стомна за вода, на третия път се счупва.*

CON UN SESTICO NO ENVÍA EL SIELO (с кошничка ни изпраща небето) се употребява, когато една жена е бременна, но икономическото ѝ състояние не е много добро. Чрез паремията се цели жената да се успокои и окуражи, вярвайки се, че ако Бог е съдействал детето да се появи на бял свят, то той непременно ще се погрижи и за неговото изхранване. Във фолклора на някои страни от Латинска Америка се използват варианти на този израз, например във Венецуела се казва *con una arepa debajo del brazo*, в Мексико *con un tamal*, а в Салвадор *con una torta*, т.е. детето се ражда „с хляб под ръка“, със своя собствена съдба и пътят му е предначертан.

PARAME MADRE KON MAZAL I ECHAME A LA MAR (Роди ме, мамо, с късмет и ме хвърли в морето), исп. *Fortuna te dé Dios, hijo, que el saber poco te vale*, бълг. *Роди ме, мамо, с късмет, па ме хвърли на смет*. Това е паремия, която подчертава, че най-важното за едно дете е да има късмет в живота.

AL DEZMAZALADO, LE KAYA EL BOKADO (На нещастника залъкът му падна от устата), исп. *Apuntó en el clavo y dio en la herradura*, бълг. *Мери в гарга, удря в патка*, се казва за човек, който няма никакъв късмет, че дори сложеният в устата му залък пада.

DA EL DIÓ BARVA A QUIEN NO TIENE QUEZHADA (Бог дава брада на който няма челюст), исп. *Dios le da pan a quien no tiene dientes* (Бог дава хляб на който няма зъби), се използва, когато се порицава някой, който не умее да се възползва от удобния момент и да извлече полза от него или разполага със средства, но не знае как да ги изразходва.

Следват паремии, които засягат темата за старостта. **LA MANSEVES ES UNA VEZ, IL KE SE LA GOZA SAVE LO KE EZ**

(Младостта се случва само веднъж, който ѝ се наслаждава, знае тя какво е) казват по-възрастните, които са разбрали какво богатство е младостта и че тя повече няма да се повтори и изживее наново. На испански и на български език не намерихме точни еквиваленти на тази паремия, но смисълът ѝ се предава чрез *Tiempo ni hora no se ata con sogá* (Времето и часът не се връзват с въже), *Времето човека не чака, човек чака времето*, които загатват за невъзможността да се върне изгубеното време.

Друг пример подчертава мъдростта, придобита от старите хора чрез опита, заради това по-младите трябва да се обръщат към тях за съвет: **GALLINA VIEZHA ASOLTA BWEN CALDO** (От стара кокошка хубав бульон става). Тази паремия притежава пълно съответствие на испански, но не и на български език: *Gallina vieja hace buen caldo*.

Последният раздел е посветен на темата за смъртта и траура. Освен събраните паремии, предлагаме и кратко описание на някои традиции и обичаи, свързани с края на човешкия живот. **DEL MWERTO, MÁŠ QUE BWENO** (За мъртвите се казват само хубави неща), т.е., както се казва на български *За мъртвите или добро, или нищо*.

Смъртта на близък човек е труден за преживяване момент, само времето е способно да притъпи болката, но не и да я заличи напълно: **S'ENDURESE LA TIERRA, S'ENDURESE I EL CORASON!** (Втвърдява се земята и се втвърдява сърцето).

Когато някой умира, според традицията, се изпразват всички съдове с вода в къщата на починалия и на най-близките съседи. Счита се, че ангелът на смъртта измива меча си във водата, която се намира наблизо, след като е покосил човека.

Във всяка еврейска общност има група от доброволци, които се заемат с ритуалите по измиване на трупа и подготовката му за

погребението. Тази група се нарича *Hebrá Kadishá* (Свещена асоциация), а хората, които я съставляват са много почитани, заради дейността, която извършват.

Мъртвецът се завива в бял чаршаф, *la mortaja*, върху който няма никакви орнаменти. Според традицията огледалата в къщата се покриват през *Shiva* (седем дни на траур), за да не се отразява в тях скръбта на близките. Този ритуал е с персийски корени, а по-късно е възприет и от гърците. Персите смятали, че душата на починалия може да бъде уловена от огледалата и това било причина да ги покриват⁶.

През седемдневния траур (с изключение на събота) близките и приятелите, които жалеят за починалия, сядат на пода в къщата му, върху килима се поставя черно платно и най-близките разкъсвали дрехите си. Ядат се твърдо сварени яйца, боядисани с тъмни цветове. Най-близките не бива да готвят по време на траура. Според обяснението на равините, яйцата символизират „[...] поради затворената си форма, мълчанието, което близките трябвало да пазят и които не трябвало да се оплакват от волята и решението на Всевишния [...]“ (Molho, 1950: 189). Заоблената форма на яйцето символизира също така продължителността на живота, а вероятно и идеята, че животът трябва да продължи напред и радостта да замени страданието.

След първите седем дни на траур, до тридесетия ден след смъртта се носят скъсаните дрехи и е строго забранено да се присъства на каквито и да било чествания и празнувания. „Полутраурът“ продължавал до седем месеца, ако мъртвият е починал преждевременно, девет месеца, ако е възрастен човек и единадесет, ако е старец. Последната събота преди края на този период на траур се повтарят същите ритуали и обичаи, които са били извършени и през

⁶ Lamm, M. Organización Jabad. http://www.es.chabad.org/library/article_cdo/aid/1578237/jewish/Por-que-se-cubren-los-espejos-en-la-casa-de-un-deudo.htm

първата събота след смъртта (*cortadura de mes* и *cortadura de año*)⁷. След това е позволено да се съблекат траурните дрехи и да се присъства на празнувания, както и да се махнат символите на траур в къщата.

Съществува един много интересен обичай, свързан с шапката и обувките на починалия. Обувките не трябвало да се оставят в стаята, защото привличали душата на мъртвия и причинявали кошмари на близките. Нито обувките, нито шапката могли да се носят от близките; не било препоръчително и да се изгарят, затова се предпочитало да се дадат на някого.

А ето и някои от събраните паремии: **A HAZINURA LARGA, MUERTA SEGURA** (Продължителна болест, сигурна смърт), исп. *Dolencia larga y muerte al cabo*, бълг. *Дълга болест – готова смърт*. **MUERTA DULSI NO AY** (Няма сладка смърт); **TODO NASIDO ES PARA MURIR**, исп. *A cada cual le llega su hora*, бълг. *Който не се е родил, той няма да умре*.

С тази последна паремия, която подчертава неизбежния край на всяко едно начало, поставяме край на нашето изследване. Събраните и анализирани паремии ни позволиха да се доближим до живота и културата на сефарадските евреи, да проследим някои от техните традиции, обичаи и начин на живот.

Светът на сефарадите е широк и многообразен. В нашето изследване проследихме историческия им път до Балканите през XVI и XVII век и утвърждаването им през XVIII век. Сефарадите са хора здраво привързани към корените и традициите си, народ, който е преминал през много трудности, но успял да надживее неволите по време на масивното преселение първоначално към северните територии на Африка, а след това към Източна Европа и други

⁷ Organización Jabad. <http://www.jabad.org.ar/judaismopractico/fallecimiento-y-duelo/>

дестинации. След привилегированото си положение векове наред, на което се радвали в земите на Испания и Португалия, те били изгонени и принудени да търсят други географски ширини, в които да се установят. Така една голяма част от сефарадските евреи стигнали до Балканите, където и до днес успяват да съхранят своето несравнимо езиково богатство, познания, традиции и обичаи.

Заклучение и научни приноси на дисертацията

Католическите крале на Испания, църковните първенци и аристокрацията не сполучили с изгонването на евреите от Иберийския полуостров. Те напразно се опитвали да ранят и разрушат сърцето на испанските евреи, като ги подтиквали да загърбят религиозните еврейски закони, традиции, език, легенди, приказки, песни, че дори и приготвянето на типичните си ястия.

Изгонените евреи напуснали пределите на Испания, без да могат да вземат със себе си материалните си придобивки, но взели са себе си и не се отказали от душевността и традициите си, които успели да запазят в страните, в които се заселили на Балканите. „Испанците без родина“, както ги нарича д-р Анхел Пулидо (Хайм), предавали от поколение на поколение езика, обичаите, литературата, традициите и цялото си културно наследство, което с времето се обогатявало.

Еврейско-испанският език, който използвали сефарадите в ежедневието си и с когото бабите приспивали внучетата си е език, който днес различни институции по целия свят се опитват да опазят и съхранят за поколенията, защото той е старо и ценно съкровище, което през вековете се е обогатявало чрез внедряването на думи от различни езици.

Благодарение на честата употреба в ежедневието, пословиците и поговорките са се предавали от поколение на поколение. Те отразяват традициите, културата и чувствата на цял един многолюден народ. Както отбелязва Санчес Перес (2010:6) „Сефарадите свързали многовековната паремиологична традиция на еврейския народ с богатите испански пословици и поговорки, обогатени с арабски и други изрази от народи, с които те са съжителствали (гърци, римляни и др.). Дори и днес паремиите продължават да са основен елемент в речта на сефарадските евреи, най-вече на жените“.

В нашето изследване, анализът се извърши на основата на повече от 250 еврейско-испански паремии, които със своите варианти достигна общ брой от над 400 изрази. Консултирането на писмените източници, както и преките разговори с носители на езика, ни увериха, че тези паремии продължават да се използват и в наши дни. Като паремиологични съответствия на испански и на български език приведохме в дисертационния труд повече от 300 испански изрази и над 200 български, с които общият брой на всички паремии в изследването възлиза на над 1000 примера, които биха могли да представляват интерес за изследователите в сферата на паремиологията и на лингвистиката като цяло.

Досега в България не е провеждано изследване, което да обхваща паремиологичното съпоставяне между трите езика - еврейско-испански, испански и български, поради което вярваме, че отваряме нова страница в изследването на паремиите. Отбелязваме като принос съотнасянето на трите паремиологични системи и се надяваме, че то би послужило за бъдещи научни разработки не само по отношение на тези три езика, но и включването на други, които биха довели до интересни съпоставки и откриване на интересни паремиологични съвпадения и различия.

Бъдещите поколения ще са изправени пред предизвикателството да опазят езиковото наследство на сефарадите, съхранявано повече от 500 години на Балканите. Надяваме се, че чрез настоящия дисертационен труд ще допринесем за опазването на паремиологичния фонд на сефарадските евреи. И както се казва на еврейско-испански *Avagar avagar el pazharo fase el nido* (Малко по малко птицата прави

своето гнездо), така и ние очакваме малко по малко да бъде събирано и съхранявано паремиологичното наследство на нашите предци.

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- “La cultura judeoespañola”. *Паисиеви четения*. Том.50, Кн.1, Сб.Г, 2012г. 294-305.
- “La lengua y la cultura: relación e influencia” *Паисиеви четения*. Том. 51, Кн.1, Сб.Б, 2013г. 288-295
- “Historia, Cultura y tradición del judeoespañol a través de sus paremias” *Паисиеви четения*. Том 52, Кн.1, Сб. А, 2014г. 161-167.
- “The Sephardi Jews on the Balkans”. Национална кръгла маса. Списание „Балканско езикознание“ 2015г. (в съавторство), 65-72.
- "Alvanta el velo, i veras en lo ke t'emborujas: Tradiciones de la boda sefardí expresadas a través de sus paremias. *Паисиеви четения*. Том. 53, Кн.1, Сб.А, 2015г. 386-393.

Избрана библиография

ANAVI, Yvette (2007) “Manual de Judeoespañol. Idioma y Cultura”. Sofía: BNT. Libro original de Barola, M.C., 2007.

ANAVI, Yvette (2015) “Nostálgico. Tradiciones de los hebreos de Plovdiv en el pasado. Riva publishers.

ANSCOMBRE, Jean-Claude (2006) “L’étude et la traduction des formes sentencieuses: notions et problèmes”, en Lux Coreana, N 2. Paris, Han-Seine, pp. 5-27.

BITTON, YOSEF (2014) “Shabat Jatan”. HALAJA DIARIA. Halakha of the day. <<http://halakhaoftheday.org/>> (consultado en octubre 2015).

CANTERA ORTIZ, Jesús (2004) “Diccionario Akal del Refranero Sefardí. Madrid: Akal 2004.

CASARES, Julio (1950) “Introducción a la lexicografía moderna”, Revista de Filología Española, Anejo LII, Madrid.

CENTRO VIRTUAL CERVANTES (1997): Centro Virtual Cervantes. Refranero Multilingüe. <<http://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/Default.aspx>>. Consultado en octubre, 2015.

COHEN, David (1998) „Реката тече“. Поговорки. Sofía: Shalom 1998.

COOK, RIFKA. “El Castellano del Siglo XV vive aún”. <http://www.elcastellano.org/artic/rifka.htm> Consultado en noviembre, 2011.

CORPAS PASTOR, Gloria (1996) “Manual de fraseología española”. Madrid, Gredos.

CORPAS PASTOR, Gloria (2003) “Diez años de investigación en fraseología: análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológicos”. Frankfurt/Madrid: Vervuert/Iberoamericana,

COSERIU, Eugenio (1952[1962]) “Sistema, norma y habla”, en Teoría del lenguaje y lingüística general. Gredos, Madrid, pp. 11-113.

DÍAZ-MÁS, Paloma (2006) “Las prendas de la novia: canciones de la boda en la tradición judía sefardí”. Proyecto de Investigación HUM. 2006

ESCIUA, M. (2007). Entrevista a Yvette Anavi Calev. Recopilado en Febrero 2012, de Autoridad Nacional para el Ladino. <http://www.youtube.com/watch?v=UVa4nvzUDug>

HAIM, A. “El ladino: Una lengua viva y un legado cultural”. Consultado en Enero 2012. <http://www.dpz.es/turismo/monograficos/aragonsefarad/VolumenI/VolI-25.pdf>

HERNÁNDEZ SACRISTÁN, Carlos (1999) “Culturas y acción comunicativa. Introducción a la pragmática intercultural”. Ediciones Octadero, Barcelona.

KALMY, Ester (1998) Fondo de Refranes en ladino del Instituto Maale Adumim. <http://folkmasa.org/av/pits.htm>. Consultado en junio 2013.

Melamed, R. M. (1981) “Religiones, sectas y cultos”. Volumen I: El Judaísmo. España: Sociedad Cooperativa Imprenta Olimpia.

MÉNDEZ, Carlos. (2006). “Metodología. Diseño del proyecto de Investigación con Énfasis en Ciencias Empresariales”. México: Editorial Limusa, S.A de C.V.

MOLHO, Michael (1950) “Usos y costumbres de los sefardíes de Salónica”. Instituto Arias Montano. Madrid- Barcelona. Traducción de Perez Castro, F.

MOSKONA, Isaac (2004) “Idioma, costumbres y espíritu de los judíos balcánicos” Centro Editorial Shalom, Sofía.

MOSS, Aaron (2010) “¿Cuál es el significado de la Jupá?” Organización Jabad.http://www.es.chabad.org/library/article_cdo/aid/1154794/jewish/Cu-l-es-el-Significado-de-la-Jup.htm. Consultado en octubre 2015.

NÉNKOVA, Veselka (2014) “Fraseología contrastiva español-búlgaro: problemas de traducción. Editorial universitaria “Paisiy Hilendarski”, Plovdiv.

NIEWĘGŁOWSKA, M. (2010) “El Dialecto Judeoespañol: Una Historia del Exilio” . http://www.lateinamerika.uni-koeln.de/fileadmin/bilder/ip_2010/m.nieweglowska_trabajo.pdf. Consultado en Diciembre 2011.

PENADÉS MARTÍNEZ, Inmaculada y María Tadea DÍAZ HORMIGO (2008) “Hacia la noción lingüística de motivación”, en ÁVAREZ de la GRANJA, M. Lenguaje figurado y motivación, Frankfurt am Main, Peter Lang.

PÉREZ, Rebecca, (1998) Fondo de Refranes en ladino del Instituto Maale Adumim. <http://folkmasa.org/av/pits.htm>. Consultado en junio 2013.

RAE 2012: RAE. Diccionario de la Real Academia Española. Madrid: RAE.

RUIZ GURILLO, Leonor (1997) Aspectos de fraseología teórica española, Anexo n.º XXIV de la revista Cuadernos de filología, Valencia, Universitat de València.

SAPORTA y verja, Enrique (1978) “Refranes de los judíos sefardíes de Salónica y otros sitios de Oriente”. Ametllier - Barcelona.

SEVILLA MUÑOZ, J. (2002): “El refrán: síntesis de experiencia”, en La palabra. Expresiones de la tradición oral. Salamanca: Centro de Cultura Tradicional. Diputación de Salamanca, 71-93.

TAUBER, José Kamine (2017) “Los Judíos de Bulgaria”. En Enlace . Judío. <http://www.enlacejudio.com/2012/01/17/los-judios-de-bulgaria/>. Consultado en Febrero 2012.

TRISTÁ PÉREZ, Antonia. María (1976-77) “La fraseología como disciplina lingüística” en Anuario L/L, 7-8.

WIERZBICKA, Anna (1985) “Different cultures, different languages, different speech acts”, Journal of Pragmatics 9, North-Holland, pp. 145-178.

ZULUAGA, Alberto (1980) “Introducción al estudio de las expresiones fijas”.Frankfurt am Main, Peter D. Lang.